

ПОЧАТКОВИЙ ДИСКУРС ПРО КОЗАКІВ: ТВОРЕННЯ ОБРАЗУ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА В РЕЧІ ПОСПОЛИТІЙ 1560–1570-х рр.*

Аналізується «початковий» дискурс (формування наративного образу) про українське козацтво, творчість у цьому напрямі інтелектуалів покоління Люблінської унії 1569 р. та пізніше. Розглядаються характеристики козаків із тогочасних творів. Зауважено інтеграцію образів подільського (легкокінно-татаризованого) та запорізького (піхотно-піратського й уходницького) козацтва, як і загальний оптимізм міркувань про козацчину авторів 1560–1570-х рр. Загалом цілий «козацький сюжет» початково був здебільшого прив'язаний до Поділля, і надалі ця подільська призма стала дуже важливою для сприйняття-освоєння образу козацчини історіографією Речі Посполитої (наприклад, перенесення на Запоріжжя русько-подільського образу «військової школи» чи сприйняття козацтва як явища відносно невеликого формату). Були навіть вагання щодо поширення терміна «козаки» на запорожців-«низовців». Узагалі поняття «за-порогу» та «низу» підходили для акцентування на маргінальності козацчини в річпосполитському суспільстві й на ваганнях Вітчизни щодо визнання спорідненості з цими своїми занадто орієнталізованими, «татареними» дітьми. Тож автори, які почали вдивлятися в деталі, були схильні шукати «екзотику» – і знайшли її передусім у козацькому море- та річкоплавстві. Козак-пірат – це нова риска образу низовця з кінця 1570-х рр. (причому вельми респектабельна для європейця доби Великих географічних відкриттів і морських мандрівок). Вона акцентувала на новизні феномену (козаки – це «відповідь» Сигізмунда Августа на турецьких берберів-піратів Сулеймана Пишного). Утім «великолитовська реакція» (М.Стрийковський та ін.) лобювала представлення козацтва як явища «одвічного» для литовсько-руського суспільства (козаки – це рід легкоозброєного вояцтва, органічна частина збройних сил Великого князівства Литовського).

Ключові слова: українське козацтво, історіографія, Річ Посполита.

Феномен українського козацтва від початку свого існування турбував «упорядковане» станове суспільство Польського королівства. Утім тривалий час воно сприймалося як дуже локальне явище – притаманне переважно прикордонному Подільському воеводству (перша згадка про козаків тут датована 1489 р. – вони показували королевичеві Янові Ольбрахту шлях до Саврані, де відбулася успішна битва з татарами)¹.

* Журнальний варіант фрагмента розділу про річпосполитський період вітчизняної історії з проекту тритомних нарисів історії України, який реалізується в Інституті історії України НАНУ.

¹ Згадка походить із пізнішої хроніки М. та Й. Бельських, отже, не виключено, що автор (автори) ужив уже усталену термінологію середини XVI ст. (хоча татарських козаків згадував тут під 1469 р. ще Я.Длугош). Оригінальне першозастосування до українців-підданих Великого

Степовий кордон Поділля, ця «земля ані твоя, ані моя, а Божа», за висловом одного кримського хана², був доволі розмитим. Це дозволяло тривалий час сумніватися – а чи «дитятко» таки наше?³ Утім підозріло в очах «цивілізованого» суспільства внутрішніх районів країни виглядав усякий подільсько-прикордонний мешканець (у 1545 р. озвучувалася навіть думка, що тут усі чоловіки – «розбійники», а всі жінки – «відьми»). Унормування козацтва як соціального явища проходило мляво й загалом лише на місцевому, а не державному рівні.

Люблінська унія 1569 р. різко розширила простір «коронної України», зв'язала Корону із дніпровськими козаками та Запоріжжям⁴. Проблему

князівства Литовського терміна «козаки» (досить природно з огляду на його татарське походження) походить із листування кримського хана 1492 р. Узагалі, «козан» («qazaq») у значенні «самітник», «самотній воїн», член чоловічого (парубоцько-позасімейного) союзу, уперше з'являється 1383 р. в Єгипті – у словнику «мамлюцької» (половецької/західнокипчацької мови). Імовірно, що Русь сприймала таких «самітників» як продовження давньоруської практики «ізгоїв» (просто тепер на місці князів-ізгоїв Рюриковичів опиняються козаки-Чингізиди).

² Менлігі I Гірей на початку XVI ст. в листі до великого князя литовського Александра.

³ Гадаю, що з цим пов'язане акцентування мішаного походження козацтва. Тезу про козаків як про суміш різних народів («Сили козаків утворюються не лише за рахунок утікачів [...] з наших областей, але й із Московської землі, Волощини [...] та всього світу») зустрічаємо в поляків принаймні з 1574 р. (див.: *Iorga N. Acte și fragmente cu privire la istoria românilor adunate din depozitele de manuscrise ale Apusulu. – Vol.1. – București, 1895. – P.116*). Аби вже зовсім відмежуватися від тих клопітливих козаків, польські дипломати невдовзі вирішили додавати, що й частка «наших» – це злочинці-баніти, яких удома нічого, окрім страти, не чекає. Але наскільки цей стереотип «для чужих» транслювався «для власного вжитку» – питання. Крім того, не жите було й уявлення про козаків як про явище суто татарського світу. Ось, наприклад, писаний 5 серпня 1564 р. і згодом кілька разів видаваний «Апокаліпсис» Яна Димітра Соліковського (довго приписуваний Станіславові Оріховському) серед зовнішніх ворогів-сусідів Речі Посполитої називає й «татар козаків» (див.: *Sen na jawie albo Widowisko Stanisława Orzechowskiego // Dzieła w niektórych Przedmiotach pisane Stanisława Orzechowskiego. – T.2. – Wrocław, 1826. – S.196*). Отже свої козаки могли сприйматися просто як жовніри, по-козацькому озброєні (вершники з недовгим списом-рогатиною, луком, шаблем з легким захисним обладунком). Чужим одностроєм коронне військо було не здивувати, адже важкоозброєна гусарська формація також стала технологічним запозиченням (із Сербії).

⁴ Рішення про регулярну військову взаємодію із запорожцями було ухвалене коронним гетьманом Юрієм Язловецьким під час його відомого об'їзду нових південних рубежів Корони 1571 р. з метою реорганізації системи прикордонної оборони (див. писану у Черкасах 9 липня 1571 р. конституцію Ю.Язловецького, яка впорядкувала статус запорожців: *Ковалець Т.Р. «Конституція Язловецького гетьмана з Бучача із козаками низовими запорозькими року Божого 1571»: невідома постанова першої козацької комісії // Іван Огієнко і сучасна наука та освіта. – Вип.ХІ. – Кам'янець-Подільський, 2015. – С.63–71*). На низовців («козаків низових або запорозьких»), 300 яких узято на державне жалування, поклали обов'язок сторожі, котра мала сповіщати коронне командування про перспективи татарського вторгнення передусім із Криму, адже тоді переправа через Дніпро була неunikна (за текстом «конституції», від порогів до лиману сім переправ-«перевозів», що їх і мали сторожити запорожці), плюс реєстровцям належало контролювати приплив на Запоріжжя нереєстрових ентузіастів козащини. Із командного складу в реєстровців був гетьман або старший (на той час – Валенти Ольшовицький), якого обирали за згодою коронного гетьмана, і десятники. Запорожці тримали «стародавній обичай і поряток» судитися та керуватися власною старшиною. Як наслідок конституції 1571 р. державний уряд, котрий до того прагнув лише евакуації козаків із Запоріжжя (де вони провокували зіткнення з татарами), уже 29 жовтня 1571 р. питання про «козаків низових», яким запрошують кримці, уписав до інструкції на варшавський сейм (див.: *Archiwum Głównie Akt Dawnych (далі – AGAD). – Мк.110. – К.198–209*). Про «роту» гетьмана низовців князя Богдана Ружинського писав на початку 1575 р. Бартош Папроцький (у «Паноші»). Напевно, ці ж 300 низових козаків стояли, станом на 2 червня 1576 р., у подільському Барі (див.: *Górsky K. Historia jazdy polskiej. – Kraków, 1894. – S.323*).

«унормування» козацтва довелося вирішувати полюблінському поколінню державних діячів, котрі, щоправда, зберігали уявлення про козацтво як явище «малого формату». Як записав наприкінці 1572 р. анонімний публіцист, «[...] короля польського міць проти варварів (тобто татар і турків – Д.В.) не на низовому козакові тримається»⁵.

Прагматичний уряд навіть спробував радикально позбутися проблеми. Як спосіб «задушити в колисці» можна витлумачити гоніння на козаків кінця 1570-х рр. І лише оцінивши, що це – «собі дорожче», почалося «приручення» «дітей Дикого Поля». До правового поля країни їх уводили завдяки так званому привілею Стефана Баторія 1582 р. (ще приватно-королівського акта⁶) та першої, справді загальнодержавної (обговореної на сеймі), козацької реформи 1590–1591 рр.

Зрозуміло, така амбівалентність позначалася й на нарративних образах козацтва, що їх поволі, але напрацьовувала річпосполитська історіографічна традиція в 1560–1570-х рр.⁷ Піонерами тут стали «козацькі уривки» у творах Миколая Рея, Фульвіо Руджері, Яна Анджея Красінського, Свентослава Оржельського, Станіслава Сарницького, Бартоша Папроцького та фрагментарні згадки Андрія Тарановського, Мартина Броневського, Мацея Стрийковського, Алессандро Іваньїні.

Миколай Рей (1505–1569). Цей письменник відомий в Україні здебільшого філологам-полоністам – як засновник новочасної польської літератури. Натомість вітчизняні історики ще замало цікавилися українськими сюжетами у творчості цього автора. Коротенько оглянемо біографію М.Рея.

Народився у Журавні під Галичем (нині Жидачівського р-ну Львівської обл.). Його батько переїхав у Русь із Краківського воєводства, вдало одружившись з удовою з дому Гербургів. Свого єдиного сина він дуже любив. Миколай учився два роки у Скалмежу (нині село в Лодзькому воєводстві, Польща), потім – у Львові та недовго – у Краківському університеті. Зрештою щодо науки він був талановитим самоуком. У 1525 р. батько приставив сина до магнатського двору Анджея Тенчинського. Згодом письменник був також пов'язаний із домом Сенявських, зокрема з великим коронним гетьманом Миколаєм.

⁵ «[...] króla polskiego moc contra barbaros nie Nizowym kozakiem stoi» (див.: Pisma polityczne z czasów pierwszego bezkrólewia. – Kraków, 1906. – S.461). Відповідь на твір від 25 жовтня 1572 р. проти обрання на польський престол французького королевича.

⁶ Вірогідно, під ним слід розуміти вписаний до Коронної метрики акт «Uniwersał Stefana Batorego do ukrainnych urzędników w sprawie poszanowania przez nich wolności Kozaków zaporoških» (19 квітня 1582 р., Рига; див.: AGAD. – LL.32. – K.405v – 406v). Напевно, він і став підставою тривкої легенди, із фальсифікатом 1655 р. – середини XVIII ст. королівського універсалу від 20 серпня 1577 р. включно, про привілей короля Баторія запорожцям (хоча документів на цю тему могло бути й кілька).

⁷ Важливі для козацької проблематики раніші тексти 1550-х рр. – захист-«апологія» Бернарда Претвича і трактат Михалона Литвина – залишалися в рукописах та до літературного (історіографічного) канону ввійшли пізніше.

М.Рей охоче сприймав релігійні новинки й сам перейшов на лютеранство, потім прийняв кальвінізм (усе це – між 1541 і 1548 рр.). Із Галичини перебрався на Холмщину, де 1542 р. заклав село Савчин, а 1547 р. виклопотав у короля для своєї осади міське право та перейменував нове місто на Рейовець. Як літератор, здобувся на широке визнання вже у сучасників.

Інтерес становить епіграма М.Рея «Козаки польні»⁸, уміщена у його відомому «Звіринці» (1562 р.; розд. 3, №LXIV). Вона яскраво засигналізувала про виділення українського козацтва в окремий «сюжет» у літературі Речі Посполитої⁹.

<i>Kozacy polni</i>	<i>Kozaki polni</i>
Kozaki je zowiemy, lecz stoja za grzyby, A godniby korzenia kazdego bez chyby, Którzy gardła w lekki szanć dla swej slawy sadza, A wždy i ci niektórym, a prze zazdrość wadzą. Bo więc tak pospolicie o nich powiedają, Iż jedno sie tam włócząc, czubany drapają. Ale jedno dojeżdż tam, miły chłopie, głupi, Uźrzysz, jeślić ten czuban grzybieta nie obłupi.	Козаки їх звемо, але уважаємо за гриби ¹ , А гідні ж бо кореня кожного без хиби, Котрі горла ² в легкий шанець для своєї слави садять, А все-таки й ті деяким через заздрість заважають. Бо ж так назагал про них оповідають, Що лише там волочаться, чабанів грабують. Але лише доїдь туди, милий хлопче, глупий, Побачиш, якщо той чабан хребта [тобі] не облупить.

Примітки:

1 – Тут додають гру слів: на відміну від боровика (білого) – гриба шляхетного, козаків уважали за негідний гриб-паразит, нарост на дереві. Утім, гадаю, це – пізніша інтерпретація, а первісно йшлося про протиставлення грибів узагалі (козаки-козяки=підберезники – це й назва виду грибів) як того, що росте без коріння, «нормальним» рослинам – деревам і травам, котрі мають корені (причому, порівняння на користь поживного і смачного козака-підберезника).

2 – Себто життя.

Автор симпатизує козакам – героям не за походженням, а за власним вибором (вони постійно ризикують своїм життям, у «легкий шанець для своєї слави» сідають). Поет відкидає популярний погляд, що козацтво живе лише з грабунку. Такі міркування він вважає за результат банальної «заздрості»¹⁰.

⁸ Вислів «польні козаки» зустрічаємо згодом і у М.Стрийковського у творі «Про вольність Корони Польської» (Краків, 1575 р.). Там ідеться про «стрільців і польних козаків, оних мужніх подільських і руських юнаків» (с.40).

⁹ *Rej M. Pisma wierszem (Wybór)*. – Wrocław, 1954. – S.209.

¹⁰ Слід завважити, що у суспільстві Речі Посполитої доволі популярною була теза, що вітчизняна шляхта, на відміну від чужоземних європейських країв, краще зберегла «лицарські» підстави свого існування (тут саме вояцько-лицарська праця робить шляхтичем, а не навпаки). Ось характерна епіграма «Чужинська оповідка» на цю тему (див.: *Baltyzer z kaliskiego powiatu. Biesiad roskosznych zabawa* (Краків, після 1610 (1613?) р.):

Powieść obca

Obcy mówią że w Polsce szlachty barzo wiele.
Mylą sie: ia im na to odpowiadam śmieie.
I że nie każdy szlachcic co szafian wzuie.
Albo przezwisko sobie na 'ski' wynajduie.
Ziemianieć w Polsce szlachta, ktorzy w cnoćie plużą.
A rozmaite woyny dla Oyczyzny służą.
Rycerstwo szlachte czyni, kto w nim dokazuie.

М.Рей нагадує, що ті грабовані козаками татарські чабани¹¹ самі для суспільства Корони є ще більшою загрозою¹². Козацтво, таким чином, чи не єдиний мур «рідної Вітчизни»¹³. А хто цьому не йме віри, тому поет пропонує самому спробувати вижити на Україні (тоді ж бо «побачиш, якщо той чабан хребта [тобі] не облупить»).

Тезу про козаків-захисників Вітчизни особливо відтіняють сусідні епіграми «Пусті замки прикордонні» та «Пусті поля подільські». У першій – лише на Бога в автора надія у справі відбудови тих «українних» фортець; у другій М.Рей радить віддати землі Поділля тим, у кого «кров лицарська», адже так краще, аніж нинішнє запустіння та привілля для ворогів¹⁴.

Фульвіо Руджері (Руджиері; помер після 1572 р.). Представник знатного роду з Болоньї. Близько 1560 р. пішов на службу до дипломата католицької церкви, майбутнього папського нунція в Польщі Джованні Франческо Коммендоні (1563–1565, 1571–1573 рр.). Від'їжджаючи перший раз із країни,

Krol Herb nada, ktorym sie wiecznie pieczętuie.
Nie zowćiesz nam postronni szlachtą lada kogo.
Boć to rycerscy ludźie płacą barzo drogo.
Przeczytayćie Kroniki, za co to kupili.
Naydziećie tam że zdrowia swego nadstawili.
A wy szlachtą zowiećie owych wszystkich zgola.
Co na nich szaty Panskie, wygolili czola.
Poty szlachtą poki sie przy wielmożnych bawia.
W chłopstwo sie zaś obroćą, skoro ie odprawia.

¹¹ Варто мати на увазі, що слово «чабан», окрім «цивільного» (особа, котра випасає худобу), для сучасників М.Рея мало й «військове» значення – так окреслювали турецьких «акінджи», іррегулярних добровольців, які воювали лише за здобич. Див. польські доповнення з 1629 р. «Записок яничара» Константина Михайловича з Островиці: *Pamiętniki Janczara, czyli kronika turecka Konstantego z Ostrowicy, napisana między r. 1496 a 1501 / Wyd. J.Łoś. – Kraków, 1912. – S.298* (для автора це етимологія, уживана турками). До речі, акінджи окреслювалися як «козаки» в раніших польських версіях «Записок яничара» (доповнювач із 1566–1567 рр.; див.: *Ibid.* – S.196). Доповнювач із 1562 р. говорив про це докладніше. Для нього акінджи – це люди, які «звичаєм козацьким воюють, адже дуже швидко до неприятельської землі впадаючи, палять, забирають, мордують, до чого тільки дістати можуть, а добуванням міст і замків не займаються, лише пожитку й користі своєї виглядають, а те, що дістануть, до війська несуть і за гроші продають, відповідно до встановленого, кому хочуть [...] і всякі потреби війська таким чином додатково задовольняють» (див.: *Ibid.* – S.210–211).

¹² Родич М.Рея – перемишлянин С.Оріховський-Роксолан, висловився ще більш прямолінійно: «Уб'єш сусіда-співгромадянина – спокутуватимеш провину, уб'єш татарина – хвалу матимеш». І далі: «У свого хто краде – злодій є, а хто в неприятеля – добрим козаком названий буде». Ще й обгрунтовує це міркування посиленням на Ксенофонта (за ним, найпридатніші до військової служби саме особи, схильні до насильства, небезпечні для співгромадян у мирний час). Див.: *Orzechowski S. Polskie dialogi polityczne (Rozmowa około ekeksucyje i Quincunx): 1563–1564. – Kraków, 1919. – S.73*. До речі, ця «Розмова навколо екексукції» написана так само, як і «Звіринець» М.Рея, 1562 р., хоч видрукувана вже наступного року, із перевиданням 1564 р.

¹³ Аналогічно міркував і М.Бельський, який також у трьох виданнях своєї хроніки (1551, 1554, 1564 рр.) увів окреме гасло «Kozáctwo» до історії 1516 р., коли татари здійснили успішний похід на Україну, а хан у відповідь королеві, котрий скаржився на порушення мирної угоди, відказав, що, мовляв, не зміг приборкати «молодецьке юнацтво». Саме через це «наші» перестали довіряти договорам, а почали «служилих більше набирати і тримати на Поділлі: котрих зібравши, того ж часу кількасот вирушали в козацтво під Білгород, захопивши здобич турецьку й татарську поверталися додому. Татари та турки наздогнали їх, билися з ними – перемогли їх наші та здобич захопили» (див.: *Bielski M. Kronika wszystkiego świata. – Kraków, 1551. – List 282 (v.); Kraków, 1554. – List 297 (v.); Kraków, 1564. – List 416 (v.)*).

¹⁴ *Rej M. Pisma wierzem (Wybór). – S.267–268.*

залишив на місці нунція іншого свого співробітника з роду Руджері – Джуліо (1565–1568 рр.)¹⁵.

Отже на момент написання свого «Опису Польщі» (1566 і 1572 рр.) Фульвіо Руджері вважався вельми досвідченою у справах Польського королівства особою, а як письменник він уже склав діаріуш подорожей Німеччиною Дж.Ф.Коммендоні 1560 р. Текст згаданого опису знаний у двох рукописах-редакціях із ватиканських архівів (перша в титулі має 1565 р. і датується 1566-м¹⁶, друга датується за згадкою смерті короля Сигізмунда Августа – 1572-м роком¹⁷). Цікавий тут «козацький уривок», здається, ідентичний в обох варіантах¹⁸. Схоже, що з козаками Ф.Руджері стикався особисто, оскільки, вірогідно, супроводжував нунція Дж.Ф.Коммендоні в його подорожі Україною восени 1564 р. (маршрут пролягав із Любліна через Холм і Белз до Львова, згодом відвідав Кам'янець-Подільський та Хотин, далі – на сплюндроване татарами кількома днями перед тим Правобережжя, не заїжджаючи до Києва подався в Острог, потім – на Луцьк, звідки знову прибув у Львів, а звідси через Ярослав, Перемишль і Тарнов – до Пйотркова на сейм, що розпочався 6 січня 1565 р.).

Цікавий нам уривок про козаків уміщено не на початку твору, де є описи регіонів Польського королівства, у тому числі й Русі-України, а наприкінці, де йдеться про армію та військову справу. Зауважимо, що така схема надалі постійно відтворюватиметься в уже цілком «вітчизняних» творах аналогічного жанру в Речі Посполитій.

Італієць відразу змодельював «народну» рамку для козаків (думка, що це лише рід вояцтва, йому в голову не прийшла). Перелічуючи загрози для українського прикордоння, Ф.Руджері згадує волохів, перекопських татар і, під кінець, козаків. Оскільки останні – цілком новий для читачів персонаж, тут оповідач і представляє незнайомця докладніше (на відміну від знаних волохів і татар, згаданих просто за назвами). Автор окреслює козаків «народом» («*popolo*»), який складається з різних «націй» («*nationi*») Польсько-Литовської держави. Проте зауважує, що найбільші донори козацтва – Поділля, Волинь і Литва (ясно, тут у сенсі Велике князівство Литовське). Тобто (додамо-підсумуємо) «землі руські».

Основний ареал козаччини Ф.Руджері бачить на берегах Дніпра. Козаки тут живуть без міст і сіл, і навіть без «найубогіших халуш» – вони мешкають у лісі, немов на ярмарку (себто на бівуаку, з ночівлею просто неба), харчуючись із полювання. Сплять під деревами, а взимку, коли найхолодніше, копають ями у землі (себто роблять землянки), де й готують їжу та ховаються від морозу.

¹⁵ Acta Nuntiaturae Polonae. – T.VI: Julius Ruggieri (1565–1568) / Ed. Th.Glemma, S.Bogaczewicz. – Romae, 1991. – XXXIV, 286 p.

¹⁶ Цей текст видавався в польському перекладі Еразма Рикачевського (див.: *Relacje nuncyuszów apostolskich i innych osób o Polsce od roku 1548 do 1690. – Vol.1. – Berlin; Poznan, 1864. – S.113–165; козацький уривок див. на с.147–148*).

¹⁷ *Bellini P. La «Descrizione della Polonia» di Fulvio Ruggieri (1572) / Presentazione di J.W.Wos. – Trento, 1994. Цікаву для нас козацьку характеристику див. на с.126–127.*

¹⁸ Я мав для порівняння польський переклад першої редакції 1566 р. й видання італійського оригіналу редакції 1572 р.

Козаки мають дружин у сусідніх поселеннях Поділля, Волині, які іноді відвідують¹⁹. Своїх синів (дослівно – дітей чоловічої статі) по досягненні ними 10-річного віку вони забирають із собою, аби придивитися до власного способу життя.

Козаки заради здобичі роблять набіги у землі татар. Вони або ходять на того ворога війною, або захищають свої землі від нього. Козацтво – люд гордий і войовничий, за крадіжку не у своїх тут не карають, навпаки – грабіжництво схвалюється й підвищує репутацію²⁰.

Мешкають козаки майже так само, як і татари. Мають аналогічну зброю, а саме лук, шаблю, щит. Але більшість козаків носять і списи та булави (напевно, мова про популярні тоді келепи-клевці або й примітивніші маслаки – камінь, закріплений на верхівці кістки). Вони б'ють з лука не гірше за татар і так само мають звичай стріляти на повному скаку, розвернувшись у сідлі, у ворога, який переслідує. Їх багато в гарнізонах міст Поділля й Русі, що тримаються проти татар, і ці останні, побоюючись-поважаючи козаків, якщо не мають великих сил, не наслідуються переходити через Дніпро. За це козаки мають жалування – щоправда наймізерніше – від королівського маєстату.

Із «фігур умовчання» тексту Ф.Руджері цікава відсутність релігійного виміру образу козацтва. Ані тема протистояння ісламу і християнства, ані католицько-православні тертя папський дипломат тут ніяк не артикулює. Відсутні в Ф.Руджері й образи козацької піхоти та мореплавства (може тому, що автор, знайомий із Поділлям і Волинню, Дніпра таки не бачив). Також немає у цьому тексті жодних проявів шляхетської зверхності-снобізму щодо козаків (трактування їх «злочинцями»-вигнанцями чи то «плебеями»-недолицарями).

Наприкінці зауважимо, що польський переклад Е.Рикачевського 1864 р. має чимало хиб, які суттєво спотворюють оригінал, і зовсім не на користь козацькому образу. Тут і початковий пасаж, що козаки «об'єднуються з татарами» (себто складається враження про нібито союзництво татар і козаків), а не як в оригіналі – «додаються до татар» (як просто ще одна проблема, поряд із татарами й волохами, специфічна для українських земель); і окреслення козаків як «диких і хоробрих», а не «войовничих і гордих» – як в оригіналі; і пропуск «не у своїх» в оригінальному пасажі – «за крадіжку не у своїх тут не карають», що явно працює на підсилення злочинної природи козацтва.

Ян Анджей Красінський (14 серпня 1550 – 13 квітня 1612). Здобув освіту у Відні, Римі й Болонї та був «людиною столиці» (Кракова). Автор першого друкованого географічно-політичного опису Речі Посполитої – «Полонія» (Болонья, 1574 р.), де знайшлося місце й «козацькому уривку»²¹.

¹⁹ Цікаво, що про українку на прикордонні вже тоді ходила відомська слава. Див. заяву панів ревізору Вінницького повіту 1545 р., за якою мужик-селянин тут зайнятий більше грабунками, а не роботою, а жінка – творить «чари» (див.: Архив Юго-Западной России. – Ч. VII, т. 2. – К., 1890. – С. 145). Тоді тут нібито жив зем'янин-шляхтич Мишко Чорт, котрий свій рід із пекла виводив («преисподними людьми выводился»).

²⁰ Мотив популярний – пор. вищезгадані міркування на ту ж тему С.Оріховського, а також пасажі про русинів загалом із «Роксоланії» С.Ф.Кльоновича (1584 р.) чи в пізніших літературних анекдотах.

²¹ В оригіналі цей уривок містився на звороті арк. 73. Тут він аналізується за публікацією А.Стороженка (оригіналу тексту та його російськомовного перекладу).

Узагалі, є підстави вважати, що добре знаний пасаж про «козаків» І.Свірговського з книги Л.Горецького «Опис війни Івоні...» («*Descriptio belli Ivoniae...*»; Франкфурт, 1578 р.)²² сконструйовано саме за цим уривком із твору Я.А.Красінського. У російському перекладі К.Мельник-Антонович згаданий пасаж виглядає так: «[...] конница эта была неутомима, она никогда не оставалась на одном месте, но постоянно рыскала за добычею, преследуя неприятелей в пустыне вдаль от всяких путей, по самым укромным местам»²³.

Цей фрагмент «Полонії» 1574 р. є складовою частиною розд. 12 («Про спосіб війни в поляків, а також про найважливіші їх походи»). Причому, зауважу, що крім трьох видів кінноти (панцерна, гусари й козаки), тут описано й польську піхоту, але про козаків-піхотинців згадок ще немає.

Характерно, що козаки Я.А.Красінського діють у «подільських степах». Отже по кількох роках після Люблінської унії 1569 р. для автора-поляка Литовська Україна з її дніпровськими «невеликими морськими загонами», описаними ще 1550 р. Михалоном Литвином²⁴, залишається «*terra incognita*». І це швидше «норма», аніж «виняток», адже те саме бачимо й у «Полонії» Мартина Кромера (писана між 1555 і 1573 рр.).

За Я.А.Красінським, козаки як рід кінноти наслідували татарські взірці²⁵. Це стосується як зброї («Озброєні вони дуже легко, зовсім як татари»), так і способу ведення війни («Коні в них дуже рухливі та придатні для незначних сутичок. Сідла влаштовано так, що на них легко повертатися на всі боки і стріляти з лука. У битвах вони користуються більш за все луком, поціляючи ворожих вершників та їхніх коней дощем стріл. Шаблями татарськими²⁶ озброєні. Списи також короткі мають. Ворожою країною вони пересуваються надзвичайно швидко, знищуючи все вогнем і мечем. Швидкістю рухів гарантуються безпека воїна та перемога над ворогом»). Татари є їхнім природним суперником («у розлогих подільських степах»).

Тутешні «безлюдні пустища» виховали в козаків специфічну витривалість (вони «легко переносять холод, голод і будь-які тяготи») й розрахунок

²² *Gorecii Leonardi, equitis poloni. Descriptio belli Ivoniae...* – Francofurti, 1578. – P.37–38.

²³ *Горецкий Л.* Описание войны Ивонии, господаря волошского // Киевская старина. – 1889. – №10. – С.111. В оригіналі: «[...] equites qui velites optimo iure nominari possent, eo quod nusquam in loco certo consistunt, solum abacta hostili praeda, huc illuc per loca hostium auaia, abdita, occulta, vastamque eorum regionem eaugantur» (див.: *Gorecii Leonardi, equitis poloni. Descriptio belli Ivoniae...* – P.37). Зауважу, що прямих текстуральних запозичень із Я.А.Красінського тут немає.

²⁴ *Литвин М.* О нравах татар, литовцев и москвитян. – Москва, 1994. – С.99.

²⁵ Сучасний польський історик військового мистецтва М.Плевчинський у своїх численних працях стверджує, що з кінця 1540-х рр. у кінноті «оборони поточної» (найманого/кварцяного війська Корони Польської) відбувалася «козацька реформа» (розтягнута й на наступне десятиліття). Не впевнений, чи ті «повзучі» заходи з переозброєння та вишколу «по-козацькому» тягнуть на цілу «реформу», але те, що на той час у середовищі військових «вершків» Польського королівства козаки стають популярними (можливо, навіть модними, і то у цілком позитивному сенсі) – факт.

²⁶ Дослівно «скіфськими акінаками». Скіфів на той час уважано античним відповідником татар, тож не дивно, що переможців скіфів – сарматів було визнано предками народів Речі Посполитої (русинів-українців, зокрема, виводили від «найславнішого» сарматського племені роксоланів). Цікаво, що опис набору козацько-татарського озброєння аналогічний скіфському, відомому ще Геродоту (скіфи – кінні стрільці з малими мечами-акінаками, короткими металевими списами, луками зі стрілами та сокирами).

у справі виживання лише на себе та оточуючу природу («козаки возять із собою у сідельних торбах усі улюблені харчові припаси, як ось хліб, солону свинину та сіль, перемішану з перцем. Кожен, крім того, має при собі сокиру і трут, аби у випадку вдалого полювання на звіра, котрого багато водиться в безлюдних пустищах, які відвідують козаки, мати можливість відразу розвести вогонь та засмажити здобич, приправивши її сіллю й перцем»).

Свентослав Оржельський (25 липня 1549 – лютий/березень 1598). Рід цього шляхтича з Великопольщі походив із прибалтійського Помор'я. Свентослав належав до першого покоління шляхетного дому, яке почало займати суспільнозначущі крайові уряди. Можна твердити, що саме шляхетська революція в Речі Посполитій першої половини XVI ст.²⁷ «розбудила» творчий потенціал Оржельських. І Свентослав, п'ятий син свого батька, був, справді, «*fidelis subditus*», зразковим підданим-громадянином розквітаючої Речі Посполитої. Мав здібності до навчання, тож уже з 9-літнього віку почав звідувати як закордонної (у Франкфурті-на-Одері, Ляйпцигу, Віттенбергу), так і вітчизняної (у Кракові) науки. Охочий до «новизн», він став протестантом.

Доба перших «безкоролів'їв» дала 24-річному юнакові шанс зробити політичну кар'єру як на регіональному (у Калішській землі на Великопольщі), так і загальнодержавному (з 1572–1576 рр. збереглися 29 його сеймикових та сеймових промов) рівнях. Тверезість, розважність і політична коректність забезпечили йому добру репутацію навіть поза колом польських протестантських політиків.

Зацікавлення С.Оржельського історією також було напряду пов'язане з політичними проблемами сучасності. Його хроніки 1572–1576 рр. «Справи безкоролів'я по смерті безсумнівній Сигізмунда Августа» («*Acta interregni post obitum nimirum Sigismundi Augusti*») – це радше записи (матеріали) з «історії проблеми» (з якою ще прийдеться давати собі раду), аніж розмисл «*sub specio aeterna*», із погляду вічності (саму працю було закінчено без традиційної часової паузи, не пізніше 1578 р.). Мають ці аннали-річники й ознаки жанру «таємної історії», науки для обраних, через що, вірогідно, автор так і не віддав їх до друку. Утім твір С.Оржельського був доволі знаним (нааявні 8 його списків із кінця XVI – початку XVII ст.).

Уривок про козаків уміщено в тексті, що оповідає про події 20 травня 1575 р. Зовнішнім контекстом для нього виступають «україноцентричні» справи: вістки про нищівний татарський напад на Україну та справи турецького посольства А.Тарановського. Погляд С.Оржельського на козацтво позбавлений особистісного забарвлення, можна сказати, що це – голос немісцевого «парламентарія», якого цікавить загальнодержавний, а не вузькорегіональний аспект проблеми.

²⁷ Термін виник під впливом польського (польсько-американського) історика А.Сулими-Камінського, автора праці «*Historia Rzeczypospolitej wielu narodów: 1505–1795*» (укр. вид.: Історія Речі Посполитої як історія багатьох народів, 1505–1795 / Укр. пер. Я.Стрихи. – К., 2011), на сторінках якої дослідник яскраво продемонстрував революційне значення «шляхетського езекуційного руху» («езекуція» – виправлення права) для Речі Посполитої як державного проекту.

Зауважимо, що широкознаний польський переклад цього латиномовного уривку авторства В.Спасовича 1857 р. цілком коректний²⁸. Він таки ввів в обіг своєрідне гасло-назву для цього фрагмента тексту з оригіналу – «Абзац про низовців».

Для С.Оржельського «військо низове» – то цілком нове для Речі Посполитої явище. Примітно, що він ніяк не зіставляє низовців із подільськими козаками. Цікавий і більш-менш синхронний погляд «з іншого боку» демонструє у своєму «Опису європейської Сарматії» (Краків, 1578 р.) А.Ґваньїні, котрий, ведучи мову про Поділля²⁹, зауважив: «Останнім часом тут з'явилися черкаси, які живуть по Бористену»³⁰.

Не виключено, що на сумніви в «козацтві» запорожців могла впливати і їхня самоназва – «запорізькі молодці»³¹. Про варіативність назви запорожців у цей час говорить і згадка в акті від 1580 р. «ротмістра піших бористенських» («rotmistrza pieszych borysteńskich»)»³². Нещодавно С.Леп'яко зауважував і відсутність терміна «козак» у програмних документах козацької реформи 1590–1591 рр. – сеймовій конституції від 19 квітня 1590 р. та «Ординації» від 25 липня 1591 р.³³ У Білорусії прикордонних козаків (зокрема полоцьких) XVI ст. також називали «стрільцями»³⁴.

Якщо брати для козацтва за взірць характеристику Я.А.Красінського, то запорожці й подільські козаки навіть належать до різних родів військ. Адже низовики С.Оржельського – це не кіннота (як подоляни), а піхота та моряки (автор навіть жодного разу не застосував до них термін «козаки»).

Особовий склад Війська Низового в «Абзаці про низовців» – це «суміш різних народів», хоча «найбільше з-поміж них русинів». Зауважимо відсутність в С.Оржельського пізнішого мотиву про те, що в низовики йдуть злочинці, вигнані (або котрі втекли) з батьківщини.

Найбільш вражають історика мореплавні таланти козацтва. Вони «будують дивно легкі морські човни, що здатні з легкістю витримувати хвилі

²⁸ Латиномовний оригінал (за: Świętosława Orzelskiego Bezkrólewia ksiąg ośmioro: 1572–1576 / Wyd. dr. E.Kuntze. – Kraków, 1917. – S.306) класичний польський переклад (за: Bezkrólewia ksiąg ośmioro czyli Dzieje Polski od zgonu Zygmunta Augusta r. 1572 aż do r. 1576: Skreślone przez Świętosława z Borzejowic Orzelskiego starostę Radziejowskiego / Per. i wyd. W.Spasowicz. – Т.П. – Petersburg, 1857. – S.99) та мій український переклад див.: *Вурскій Д.* Річпосполитська історіографія України (XVI – середина XVII ст.). – Т.П (Додатки). – К., 2008. – С.303–305.

²⁹ *Guagninus A.* Sarmatiae Europaeae descriptio. – Cracoviae, 1578. – P.31.

³⁰ Див.: *Наливайко Д.С.* Козацька християнська республіка (Запорозька Січ у західноєвропейських історико-літературних пам'ятках). – К., 1992. – С.58.

³¹ *Paprocki B.* Herby rycerstwa polskiego. – Kraków, 1858 (репринт: Warszawa, 1982). – S.156. Таке звернення вжито, наприклад, і в листі польського короля до запорожців від 6 квітня 1579 р. (див.: *Исторические связи народов СССР и Румынии в XV – начале XVIII в.: Документы и материалы в 3 т.* – Т.1 (1408–1632). – Москва, 1965. – С.172). Про козаків – «старожитных запорожцов» – у Черкасах згадує місцевий акт від 29 вересня 1544 р. (див.: *Національна бібліотека України ім. В.Вернадського.* Інститут рукопису. – Ф.83. – Спр.51. – Арк.81зв.). Кілька королівських актів за 1578 і 1579 рр. з формулою «молодці запорожні» та «молодці запорожці» див.: *Документи українського козацтва XVI – першої половини XVII ст.: універсали, листування, угоди, присяги.* – К., 2016. – С.40–44.

³² Ідеється там про подію з 1578 р. (див.: AGAD. – Mk.123. – K.181v – 182v).

³³ *Леп'яко С.* Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561–1591). – Чернівці, 1999. – С.178, 190.

³⁴ *Янушкевич А.Н.* Ливонская война: Вильно против Москвы: 1558–1570. – Москва, 2013.

морські. На тих човнах спускаються до Очакова, де Дніпро (Бористен) впадає у Чорне море (Понт Евксинський), і навіть далі за море»). Основна база низовців – Дніпро та його численні острови. Від місця перебування в низов'ях цієї річки походить і назва «низовці» (або «низові»). Цікаво, що на згаданих дніпрових островах козаки «гніздяться з дружинами й дітьми», отже в С.Оржельського знову-таки відсутній популярний мотив безжонства запорожців.

Сили Війська Низового історик обраховує у 8 тис. вояків, а це, на середину 1570-х рр., виглядає дещо завищено³⁵. Основне заняття низовиків – війна з татарами й турками, а здобич із цього – чи не єдиний козацький прибуток³⁶. Тож С.Оржельський пише, що «скоріше можна би їх називати розбійниками, хоча для Польщі є вони дуже корисні». Отже для історика низовці – це радше капери, аніж пірати³⁷. Його не дивує, що зі скаргами на козацькі напади турецький султан звертається до уряду Речі Посполитої.

Станіслав Сарницький (близько 1532 – 23 вересня 1597). Походив із шляхетської родини, прадавнім гніздом якої було Сарново у Плоцькому воєводстві, із лінії, котра з кінця XV ст. осіла у Західній Україні, на Холмщині (навіть на титульній сторінці однієї зі своїх книг назвався «руським шляхтичем»). Із материного боку був пов'язаний із родом Замоїських. Протестант (кальвініст). Навчався у Крелевці (Кенігсберґ) та Віттенберґу. Відвідав Італію, Францію. Претендував на роль офіційного історика країни (сподівався порівнятися з М.Кроммером). Був схильний до енциклопедизму (щоправда, із присмаком дилетантизму).

Характеристику козаків містить ранній твір С.Сарницького 1577 р. «Книги гетьманські, з історій лицарських усіх віків зібрані, і практикою або досвідом гетьманів найяснішого Сигізмунда Старого, короля польського, а також імператора Карла V та Сулеймана турецького [...], пояснені для освіти молодих людей нації нашої польської» («Księgi hetmańskie z dziejów

³⁵ Хоча знаний і лист короля Стефана Баторія до султана від 12 вересня 1578 р., де також згадано про 7–8 тис. «розбійників»-козаків у війську, яке виводили І.Підкова та його брат Олександр. Така кількість, озвучена турецьким посланцем, дивувала самого короля. С.Баторій пише, що козаків (цього «лотрівства»/«latrocinią») ніколи не було більше 7–8 сотень і вони жодного разу не виходили битися з регулярними підрозділами (як «дикі звіри», добре ховаючись від королівських жовнірів по лісах, болотах і водоймах). Збільшення козацтва король пояснював наслідками трьох останніх (за 1575–1578 рр.?) татарських набігів, які змусили розорених мешканців України податися козакувати (див.: Исторические связи народов СССР и Румынии... – Т.1. – С.165). Прийнятну для уряду чисельність козаків, яких король готовий був узяти на службу, на вересень 1578 р. визначено у 600 осіб (див.: Sprawy wojenne króla Stefana Batorego: dyjaryjusze, relacje, listy i akta z lat 1576–1586 / Zebr. i wyd. I.Polkowski. – Kraków, 1887. – S.144–145). Це явно просте «подвоєння» першого офіційного реєстру 1571 р. (300 низовців).

³⁶ Це охоче підтверджували вряди-годи самі запорожці. Ось у листі з Запоріжжя від 17 березня 1600 р. козацький «старший отаман» Прокіп Сарапович пише: «[...] мешкаємо на пустелі у землі царя кримського, не орючи, не сіючи, єдино шаблею своєю хліба добуваючи» (див.: Брехуненко В., Нагельський М. Дванадцять листів гетьманів Війська Запорозького XVI – першої половини XVII століття з польських рукописних зібрань // Український археографічний щорічник. – Вип. 8/9. – К.; Нью-Йорк, 2004. – С.441).

³⁷ Слід ураховувати, що в Речі Посполитій існувала практика заміни покарання за тяжкі злочини військовою службою, отже погляд на будь-яке військо як «криміногенне середовище» нікого тоді не дивував.

rycerskich wszystkich wieków zebrane i praktyka albo experientia hetmanów najjaśniejszego Zygmunta Starego króla polskiego, a także cesarza Karola V i Solimana tureckiego [...], objaśnione ku ćwiczeniu młodych ludzi nacyjej naszej polskiej»). Це, власне, своерідний підручник-довідник для найвищого командного складу Речі Посполитої (короля й гетьманів), який (із міркувань секретності?) так і залишився неопублікованим³⁸. На думку сучасного видавця (М.Ференц), С.Сарницький редагував текст цього рукопису аж до 1580 р. Щоправда, ніяких слідів фактів, котрі можна було б датувати часом, пізнішим за 1577 р., в авторських міркуваннях про козаків немає – отже, гадаю, це фрагменти не додані, а написані від самого початку.

Свою характеристику «козаків низових» С.Сарницький умістив до розділу «Про піратів спосіб пустошення» («O sposobie vastaciej Piratow») книги 8-ї трактату, яка мала власну назву – «Про пустошення-звоювання землі». Розділ «Про піратів...» починається загальними міркуваннями про це явище, причому у центрі уваги тут – турецькі пірати-бербери з адміралом Гайреддіном Барбаросою на чолі (в іншому місці твору їх, до речі, названо «козаками морськими»), а далі автор переходить до запорожців – на берегах сторінки зроблено й окреме гасло «Козаки низові в піратстві вправляються, котрих польські королі для тих таки причин, що й турки [своїх піратів] тримають» («Kozacy Nizowi piraticam exercent, ktorych kroliowie Polscy dla tych ze przyczyn iako u Turek przechowywaią»)³⁹.

Гадаю, безпосереднім приводом для обговорення С.Сарницьким запорозької теми став великий татарський набіг восени 1575 р.⁴⁰ та відповідь козаків навесні 1576 р. зі здобуттям і знищенням Іслам-Кермена. Цікаво, що для сучасника дії низовців мали саме «піратський» смак (оригінальних тогочасних реляцій не маємо, лише принагідні згадки в інших джерелах, отже С.Сарницький – імовірно, «ключ» до справжньої барви подій, непрямо підтверджений і у хронологічно близьких С.Оржельського та А.Гваньїні).

С.Сарницький розуміє, що козаки передусім «річкові» (річково-лиманні), а не «морські» пірати. Утім для нього Дніпро, тим самим, просто дорівнюється до великих річок – Нілу та Євфрату, де також були знайомі з проявами піратства. Низовці займаються таким річковим піратством із виходами до морських лиманів («відног морських») «здавна». Головні їх цілі – Очаків і татарські кочовища («шалаш»), основний спосіб дій – нічні напади.

Як приклад-взірець подано «минулорічний» набіг на Очаків, коли козаки вночі запалили це місто в кількох місцях – «аби їм видно було» – спустошивши все, до чого дотягнулися. І в першу чергу «Красний Городок». Це

³⁸ Надруковано його лише нещодавно (див.: *Sarnicki S. Księgi Hetmańskie / Oprac. M. Ferenc. – Kraków, 2015. – 492 s.*). Видавець-краків'янин М.Ференц намагався також підсумувати знання С.Сарницького про Русь-Україну (див.: *Ferenc M. Rusini, Ruś i Ukraina w Księgach Hetmańskich Stanisława Sarnickiego // Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego: Prace Historyczne. – 143. – Z.2 (2016). – S.261–268*), але, як на мене, зробив це далеко не вичерпно, зокрема й щодо характеристики козаків.

³⁹ *Sarnicki S. Księgi Hetmańskie. – Kraków, 2015. – S.428–429.*

⁴⁰ Докл. див.: *Вирський Д. Війни українні: хроніки татарського прикордоння України (XVI – середина XVII ст.). – К., 2016. – С.27–94.*

загадковий топонім. Уважаю, тут ми маємо справу з опискою – мало бути Іслам-Кермен (у тогочасному правопису – Аслан-Городок, отже вірогідність «поправлення» «Аслан» на «Красний» велика). Не можна також виключати, що тут ідеться про відоме явище подвійних татарсько-руських назв на прикордонні – тоді С.Сарницький єдиний, хто доніс до нас руську назву Іслам-Кермена – Красний Городок.

Якщо цей хід міркувань правильний, то можемо додати дещо до усталеного образу походу Б.Ружинського на Іслам-Кермен 1576 р. Власне те, що не свіжозбудоване й навряд чи дуже багате місто було кінцевою метою цієї виправи, а давній Очаків, околиці котрого пограбували тоді запорожці.

Далі вперше маємо коротку характеристику козацьких човнів. С.Сарницький знає, що їх називають «чайками» (це важливо для датування появи терміна). Назву цю автор виводить від «чаяти» (козаки «чають», що на них підкрадуться до ворога та, коли треба, утечуть від нього). За описом, це правильної (або «гарної») форми човни. Їх плетуть із лози, як напівкошики, та обтягують (ніби хутром підбивають) зсередини сиром'ятною шкірою. На таких човнах козаки в море на розвідку виходять. С.Сарницький знайшов чайкам і латинську назву-відповідник – «*mioparon*».

В іншій частині свого твору – книзі 9-й «Про звичай морської битви» – автор ще трохи дописав про чайку-міопарон⁴¹. Зокрема додано, що човен нагадує плетені колиски, в яких «русь дітей колише». Він плететься із лози і прутів та підбивається як сиром'ятною шкірою, так і навощеним (просмоле-ним?) матеріалом (тканиною?).

Маємо тут також і першу появу в описах специфічного козацького одягу – серм'яг («сірих сукеньок»). Їх козаки, як і татари, використовують із маскувальною метою (сіре не так легко роздивитися). Ось, мовляв, і мисливці (зауважує С.Сарницький), аби не сполохати птаха також одягають сіре.

Далі йде коротенький абзац про внутрішню організацію запорожців під назвою (на березі сторінки) «Дисципліна низових [козаків]». С.Сарницький знає, що в них є свій старший. На той момент – як уже йшлося, це найімовірніше 1577 р. – ним був Шах (те, що немає мови про Підкову, лише утверджує таке датування). Порядок-дисципліну низовців автор називає «теж піратським». Ілюструє цю тезу звичайним козацьким покаранням для тих, хто непристойно поводить. Таким насипали піску за пазуху й топили-відпускали у Дніпрі.

Насамкінець С.Сарницький додає свіжу інформацію, яка його турбувала. Між козаками почали з'являтися московити. Останні, таким чином, пізнавали-розвідували терен (острови, урочища, шляхи), що було потенційною загрозою. Як закінчив автор: «Про Київ ідеться!». Отже він явно вважав, що контроль над Запоріжжям – це й над стратегічним Києвом контроль.

Додам тут цікавий синхронний та схожий відгук про запорожців **Алесандро Іваньїні (1534–1614 рр.)**⁴² в його знаному історико-географічному

⁴¹ *Sarnicki S. Księgi Hetmańskie.* – S.428.

⁴² Цього відомого автора докладно тут можна не виділяти. Він цікавий як «третій – не зайвий» поміж інформаторів однієї хвили, 1576–1578 рр. (С.Оржельський, С.Сарницький, А.Іваньїні).

творі «Опис європейської Сарматії» («Sarmatiae Europae descriptio»; Краків, 1578 р.)⁴³. Тут також з'явилася згадка козацької піхоти (при опису подій Лівонської війни, що відбулися 18 січня 1568 р. на Вітебщині, де відзначився козак Біруля зі своїм десятком⁴⁴) як вояків-морепоходів, зокрема автор-італійський найманець зауважив, що «тих, кого у просторіччі називають козаками, себто тими, хто звик атакувати ворога потайки й несподівано, італійці – корсарами, а німці – фрайбітерами⁴⁵ прозивають, вони на морі розбій ведуть, але русини таких козаками звать» («qui vulgo Kozacy dicuntur, id est, qui hostem furtive et inopinate adoriri solent, Italice Corsari, Germanice Freibiteri dicuntur, qui in mari latrocinantur, sed Rutenis huiusmodi Kozacy dicuntur»; на берегах сторінки, арк.44зв., при цьому тексті гасло «Kozacy Corsari. Freibiteri»).

Бартош Папроцький (1543 – 27 грудня 1614). Уродженець давньої Добжинської землі в Мазовії (маєток Папроцька Воля біля міста Серпца). Навчався у Краківському університеті, згодом служив при магнатських дворах. У 1572 р. у складі дипломатичної місії відвідав Стамбул. Вірогідно, також узяв участь у поході Стефана Баторія на Іданськ 1577 р.

З'язаний із кланом Зборовських, за часів безкоролів'я 1587 р. Б.Папроцький обстоював габсбурзьку кандидатуру на польський престол. Після поразки австрійської партії в битві під Бичиною 1588 р. він змушений був тікати у Священну Римську імперію. Тривалий час прожив у Чехії, Моравії та Силезії й лише 1610 р. повернувся до Корони Польської (це сталося вже по смерті могутнього ворога «зборовчиків» – канцлера Я.Замойського, помсти якого Б.Папроцький мав підстави побоюватися). Знайшовши свій маєток розореним, доживав віку при монастирях у Вонхоцьку та Лондзе. Помер у Львові.

Ґрунтовні пізнання у «справах українних»⁴⁶ дозволили Б.Папроцькому стати одним із тих, хто забезпечив «інформаційну підтримку» перших контактів Австрії із запорізькими козаками. Причому, на відміну від щоденника Е.Лясоти, його текст був оголошений друком. Мова про твір Б.Папроцького «Сад королівський...» («Ogrod krolewsky...»; Прага, 1599 р.). Пізніше, без значних змін (зокрема в козацьких сюжетах) цю працю перекладено чеською мовою – «Діадох» (Прага, 1602 р.). Наведений нижче «уринок про козаків» автор умістив у біографії імператора Рудольфа II Габсбурґа (1552–1612 рр.),

⁴³ Латинські видання: Спіра (Шпаер), 1581 р.; Базель, 1582 р.; Франкфурт, 1584 р.; Ляйден, 1626, 1627, 1642 рр.; переклади чеською, німецькою, італійською мовами; розширений М.Пашковським полономовний друк – Краків, 1611 р.

⁴⁴ У «Хроніці» М.Стрийковського, у відповідному місці (с.774, видання: Кралеvecь, 1582 р.) таких міркувань немає, але там згадано раптовий нічний штурм м. Ула (нині – Вітебська обл., Білорусь), коли литовці «козаків на човнах» пустили попереду – можливо, це й викликало «морський мотив» у А.Ґваньїні?

⁴⁵ Польські словники трактують «Freibiter» похідним від нім. «Frei Beuter» («вільний здобичник»). Фрайбітерів – «водних жовніврів» А.Ґваньїні згадавав і в іншому місці – їх польський король Сигізмунд Август використав 1569 р. як корсарів, котрі мали перетнути морські балтійські комунікації Нарви, захопленої московитами.

⁴⁶ Ширший огляд українознавчих студій Б.Папроцького див.: *Вирський Д.* Війни українні... – С.28–33.

описуючи хроніку воєнних подій 1594–1597 рр. (про козаків безпосередньо йдеться під 1594 р.), коли Священна ліга на чолі з Австрією протистояла потузі Османської імперії. Обидва празьких видання – польською (1599 р.) та чеською (1602 р.) мовами – мали розкішний вигляд і були розраховані передусім на «публіку». Додамо, що це, власне, перша відома нам чеськомовна характеристика українських козаків. Утім дати згаданих видань Б.Папроцького не мають нас увести в оману. Його погляди на козаччину були у цілому сформовані дещо раніше, а саме наприкінці 1570-х рр. Тож їх аналіз доречний саме серед авторів і творів того часу.

Безпосереднім «історіографічним» стимулом для Б.Папроцького стала характеристика козаків – «Ті, які насправді козаками зуться» («*Qui proprie dicuntur Kosacci*»), – уміщена німецьким істориком-журналістом Міхаелем Янсоном (1530/1540–1597 рр.) у його черговому виданні міжнародної хроніки «*Mercurij gallo-belgijsskij, або Справи з Галлії та Бельгії переважно, а також [...] Польщі [...] від липня 1594 р. аж до 1596 р. [...]*», що побачила світ у Кельні 1596 р. Текст подано наприкінці оповідання про події 1594 р., у зв'язку з черговим молдавським походом запорожців⁴⁷. Із цієї книги М.Янсона широко черпав інформацію й Б.Папроцький, але саме козацький уривок, який, до речі, у «*Меркурії...*» майже дослівно повторює Р.Гайденштайна⁴⁸, він цілком переробив. Причому за інформативністю текст від цього явно виграє. Академічній науці в Україні характеристика козаків авторства Б.Папроцького відома за перекладом М.Грушевського (з видання «*Саду королівського*» 1599 р.)⁴⁹, котрий потребує певних стилістичних і термінологічних уточнень.

Свою оповідь про козаків Б.Папроцький розпочинає з географічної локалізації. Це острови у широких місцях на Дніпрі, «що більше в татарських, аніж подільських, польському королеві підлеглих, країнах розташовані». Зауважимо: аби винести Запоріжжя за кордони Речі Посполитої в Б.Папроцького був певний інтерес, адже якраз тоді австрійський уряд намагався залучити козаків на службу імператорові. А оскільки польський король дозволу на вербунок своїх підданих не давав, то, зацікавленим у запорожцях, було вигідно вважати їх непідлеглими Короні.

Тут таки слід урахувувати й певні контексти козацької війни 1591–1593 рр. Зокрема вбивця К.Косинського князь О.Вишневецький 23 травня

⁴⁷ [*Jansonius M.*] *Mercurij Gallobelgici: sive, Rerum in Gallia et Belgio potissimum: Ungaria quoque, Transylvania, Turcia, Polonia, Germania, Italia, Hispania, Anglia, aliisque Europae Regnis et Provinciis ab anni 1594 mense Julio, usque ad annum 1596 gestarum Nuntii Tomus Tertius: Librorum XI, XII, XIII, XIII et XV comprehendens. Cum Appendice: Ab initio anni 1596 usque ad mensem Junium producta. [...]. – Coloniae Agrippinae, 1596. – P.83–84.* Можливо, під його впливом постали інформації про козаків 1590-х рр. і в опису сусідніх щодо Священної Римської імперії земель (див.: *Hulsius L. Chronologia, hoc est brevis descriptio rerum memorabilium, in provinciis hac adiuncta tabula topographica comprehensis gestarum, usq[ue] ad M.D.LIIC. annum praesentem. – Noribergae, 1597).*

⁴⁸ *Heidensteinii R. Secr. Regii, De bello Moscovitico commentariorum lib. sex. – Cracoviae, 1584. – P.12–13.* Див. також: *Вирський Д. Річпосполитська історіографія України... – Т.ІІ (Додатки).*

⁴⁹ Див.: *Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т. VII. – К., 1995. – С.292–293.*

1593 р. заявляв, що цей козацький ватажок присягнув на вірність московському великому князеві, котрий, мовляв, уже титулується (в листі до тих самих запорожців) «царем запорозьким, черкаським і низовим» (отже звідси беруть початок думки про козацьку удільну державу, артикульовані згодом Й.Верещинським?)⁵⁰.

Б.Папроцький далі зауважує, що Військо Запорізьке – явище доволі свіже, адже на Запоріжжя, «ледве не за нашої пам'яті, заїжджати почав люд лицарський, аби з поганими татарами щастя своє випробувати». Причому злочинці-вигнанці стали з'їжджатися сюди вже потім. Отже, як бачимо, за Б.Папроцьким, засновники Війська Запорізького – лицарі, а не злодії⁵¹.

Відзначив оповідач і дуже динамічне зростання із часом кількості запорожців. Він пише, що, «коли їх спочатку було кілька сотень, і то багато здавалося, а наразі їх уже й по кільканадцять тисяч знаходиться» (в пізнішому чеськомовному варіанті мова не про «кільканадцять» тисяч, а просто про «тисячі» – мовляв, лік уже не на сотні, а на тисячі). Не виключено, що Б.Папроцький свідомо завищував кількість запорожців, аби зацікавити імперію⁵².

Більшість козаків – «худі пахолки», себто неродовитий люд, але і їх оповідач уважає за «поштивих», людей гідних. Зауважимо, що визначення «худі пахолки» було, напевно, вельми популярним, адже використане також і у А.Гваньїні видання 1611 р., де в параграфі «Що означає “козак”» міститься твердження: «Слово “козак” татарське, але козаком називається русь. Це слово тлумачиться так: бідний пахолок, котрий шукає собі здобичі, але нікому не підлягає, служить за гроші тому, кому хоче»⁵³. Утім не можна тут відкидати і прямого запозичення з Б.Папроцького.

Не виключено також, що характеристика «худі пахолки» для запорожців стала популярною у зв'язку із справою Зборовських 1583–1584 рр. Адже відома іронічна характеристика цього роду як «кухні худопахолків» (лист Криштофа Зборовського до брата Самуеля від 17 липня 1583 р.)⁵⁴.

⁵⁰ Listy Stanisława Żółkiewskiego kanclerza koronnego i hetmana 1584–1620 / Wyd. J.T.Lubomirski. – Kraków, 1868. – S.27.

⁵¹ Узагалі стосуюн історичного Запоріжжя до злочинців не такий уже простий. Цікава тут аргументація у справі видачі «Тимошки» Анкудінова 1649 р. Богдан Хмельницький тоді стверджував, що Т.Анкудінов сказався винним у вбивстві, а таких із Війська Запорізького не видають (нехай хоч короля вбив!). Натомість московський посланець переконував гетьмана, що Т.Анкудінов – самозванець і крадій (українська казна 100 руб.), а такого можна видавати (див.: Воссоєдинєніє України с Росією: Документи і матеріали в 3 т. – Т.2. – Москва, 1953. – С.180–193). Отже на притулок могли претендувати не буденні злодюжки, а власне «політичні» вбивці – ізгої-вигнанці (практика, добре знана з побуту скандинавів доби вікінгів)?

⁵² Нагадаємо, що самозваний гетьман Станіслав Хлопицький озвучив 1594 р. австрійському імператорові цифру 8–10 тис. запорожців.

⁵³ Гваньїні О. Хроніка європейської Сарматії. – К., 2007. – С.748. «Худим пахолком» називає себе С.Наливайко в листі до короля від січня 1596 р. (див.: Исторические связи народов СССР и Румынии в XV – начале XVIII в. – Т.1. – С.220). Можна також згадати означення «чорні пахолики» для окреслення рядового складу запорожців у реєстрі виплати «жолду» за Лівонську війну 1601–1603 рр. (див.: Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т.VII. – С.282).

⁵⁴ [Rzeczycki A.] Andreae Recicii instigatoris regii V. nob. Accusationis in Christophorum Sborovium actiones tres: De fide publica; De praescriptionibus ante iudicium oppositis; De criminibus. – Kraków, 1585.

Але повернімося до розбору тексту Б.Папроцького. Авторитет низовців як вояків був високий, позаяк «для вправління в лицарських справах туди їздять, і з панят руських, подільських та польських до них немало заїждає, бо між них добре вивчиться можна в порядку і у чуйності лицарській». Тут зауважимо, що на Запоріжжя фактично перейшов давній образ Русі як військової школи, «гiмназiї справжньої доблесті», який подибуємо, наприклад, у творчості С.Оріховського-Роксолана (див. «Напучення польському королеві Сигізмундові Августу»⁵⁵, а це твір, що вперше побачив світ ще 1543 р.). Еразм Глічнер (1535–1603 рр.) у трактаті «Про виховання дітей» (Краків, 1558 р.) аналогічно писав про Поділля (див. параграф «Школи подібні Поділлю», де стверджувалося, що «школи або колеїї великою мірою подібні жовнірству чи козацтву – біля котрої справи пораються на Поділлі або на Україні поштиві й визнані люди»; акцентувалося, що саме на козаках тримається у країні оборона від татар; серед героїв козащини називалися Б.Претвич, князь Вишневецький (напевно Дмитро) та «Прокоп» (очевидно, брат коронного гетьмана та львівський стольник П.Сенявський, який помер 1566 р.)⁵⁶.

Цікавиться Б.Папроцький і термінологією. Він зауважує, що «русаки»⁵⁷ називають їх козаками запорізькими». Знає історик й інший термін – «низові козаки». Він просто та зрозуміло пояснює походження обох назв: перша – від дніпровських порогів, про які оповідачеві відомо, що їх дев'ять (у своїх «Гербах...») Б.Папроцький згадував про дванадцять порогів⁵⁸) і вони обмежують можливості судноплавства по Дніпру; друга – від того, що запорожці «низько на кінці ріки Дніпра мешкають».

Знає Б.Папроцький і про головну зброю, що забезпечила успіх Війська Запорозького – це «стрільба», котрої у запорожців «багато», і її береже-охороняє постійна сторожа на островах.

Узагалі респектабельність Війська Запорозького Б.Папроцький явно увиразнює. Воно багате («Коли самі вони супроти татар чи турків на війну йдуть, часами великий достаток мають у своєму Війську, бо з усіх боків до них селяни [осілий люд] возять [припаси]. І вони платять, чим хочуть – кінями, волами й іншими добутками, також і грошима»). До речі, цікаво, що в ранішому опису поїздки на Запоріжжя С.Зборовського 1579 р. Б.Папроцький згадував і місцеву «нужду» та «недостатки»⁵⁹, а тут про це автор воліє мовчати. Далі за текстом ідеться, що Запоріжжя грізне сусідам («І хоча на ґрунтах татарських мешкають, татари їх перемогти не можуть, авжеж ще, аби від них спокій мати, дари їм великі дають. Із Москви також – від великого князя московського – упоминки на кожен рік мають, а коли б їм не дано [було], великі шкоди йому у землі [його] чинять»). Воно й самодостатнє («Мають лосів, сарн, коней диких удосталь, звіра чорного (себто ведмедів – *Д.В.*), зубрів,

⁵⁵ Українські гуманісти епохи Відродження. – Ч.1. – К., 1995. – С.31.

⁵⁶ Erazma Glicznera Książki o wychowaniu dzieci / Wyd. W.Wisłocki. – Kraków, 1876. – S.89–90.

⁵⁷ Б.Папроцький зазвичай уживає саме цю мовну форму етноніма (замість традиційної «русини»).

⁵⁸ *Paprocki B. Herby rycerstwa polskiego.* – S.157.

⁵⁹ *Ibid.* – S.156–167.

риби дуже багато особливої, яку печуть замість хліба, і печінку звірину вживають часом»⁶⁰).

Зауважив Б.Папроцький і специфічне братство запорожців, коли багатим є передусім спільнота-військо, а не окрема людина («Скарбів жодних не мають, але, коли кому що хочуть дарувати, візьмуть у когось, хто є найліпший між ними господар – у позичку, і потім йому віддають або сплачують, коли їм перша ж здобич якась дістанеться, котру в рівний поділ пускають, сплачуючи йому те, що військо заборгувало»). Утім є в козаків і особиста власність («Кожен своє витрачає як розуміє»).

Зрештою згадує Б.Папроцький і сезонний характер козакування, коли запорожці «на зиму по містечках та по селах подільських і волинських розходяться й на весну чекають. Потім знову сходяться на свій острів і з нього у краї поганські, або куди їм любо буде, ідуть». До речі, обмовка про єдиний (центральный?) «острів» цікава, оскільки у своїх «Гербах...» Б.Папроцький досить докладно описав головний осідок запорожців 1579 р. – острів Томаківку, «котрий є так широкий, що можуть на ньому сховатись 20 тисяч чоловік і немало коней. При тому острові є озеро (затока?) велике і дуже рибне»⁶¹. Щоправда з нього (за тим таки оповіданням із «Гербів...») Військо Запорозьке на чолі зі С.Зборовським якось швидко перебралось на Чортомлик.

Таким чином, «козацький сюжет» закорінився в річпосполитській літературі в 1560–1570-х рр. Зауважимо, що згаданими вище авторами гурт тогочасних «козакознавців» не вичерпується. Утім інтерес інших істориків та письменників до цієї тематики був здебільш «принагіднішим».

Для наочності можна згадати сусідні взаємопов'язані гасла «Низові козакі» («Kozaci Nizovii») й «Татари козаків бояться» («Tartari Kozakos metuunt») з відомого трактату **Мартина Броневського (? – помер до 31 березня 1593)** «Опис Татарії» (1579 р.), написаному за особистими враженнями від посольств до Криму 1578 і 1579 рр.⁶² Тут маємо такий текст: «Бо особливо від козаків низових – наших людей, які вниз течією річки на човнах туди забрідають, звідти й назва тих стрільців-мушкетерів, котрі навесні – улітку та восени Бористеном на човнах великих і малих безперервно блукають, раптово й руйнівню на тих [татар] набіги роблять, які дуже бояться» («In primis enim a Kozacis Nizovii noctris hominibus, quod secundo fluvio in cymbis ibi vagantur inde nuncupatis, ac iis Sclopetariis, qui aestate et autumnis in Borestene in cymbis maioribus et minoribus perpetuo vagantur, subitasque et damnosas

⁶⁰ До речі, в одному опису Хотинської війни 1621 р., зробленому німецьким найманцем, заміну хліба в раціоні його товаришів на таку саму печінку (кінську смажену) подано як відчутне обтяження, спричинене облогою (див.: Записки немецкого офицера о Хотинской войне 1621 г. как исторический источник (пер. Ю.А.Мыщыка) // Вопросы германской истории: Русско-германские связи и отношения нового и новейшего времени. – Днепропетровск, 1985. – С.131).

⁶¹ *Paprocki B.* Herby rycerstwa polskiego. – S.158.

⁶² *Broniovii M.* [...], Tartariae descriptio, antehac in lucem numquam edita, cum tabula geographica ejusdem Chersonesus Tauriae. [...] – Coloniae Agrippinae, 1595. – P.4.

in eos incursiones faciunt, magnopere sibi mtuunt»⁶³. До речі, про подільських «козаків», котрі, як і татари, «у полях безперервно блукають, битви та небезпеки, коли їх, буває, оточують нерівні [сили], смертю чимало випробовуються» («in campis perpetuo vagantur, praelia et pericula, si eis comitatu impares sunt, evitare probe norunt»), М.Броневський мовить окремо⁶⁴.

Не зайве додати, що М.Броневський починав як підлеглий галичанина **Андрія (Анджея) Тарановського (пом. після 1579 р.)**, глави посольства до Туреччини 1569 р. Польські послы тоді з Константинополя рушили слідом за турецьким експедиційним корпусом, який мав, спільно з кримцями, штурмувати підмосковську Астрахань. Текст А.Тарановського було видано німецькою мовою (Нюрнберг, 1571 р.), відомий також і польськомовний рукопис, з якого оповідання було видано у середині ХІХ ст.⁶⁵ та, зі скороченнями, століттям пізніше⁶⁶. Окремі уривки з цього твору також не раз уживали річпосполитські «козакознавці».

Варто наголосити, що якийсь час цілий «козацький сюжет» був здебільшого прив'язаний до Поділля, і надалі ця подільська призма була дуже важливою для сприйняття-освоєння образу козаччини історіографією Речі Посполитої (наприклад, перенесення на Запоріжжя русько-подільського образу «військової школи»). Як свідчить уривок з С.Оржельського, були навіть вагання щодо поширення терміна «козаки» на запорожців-«низовців». Узагалі поняття «за-порогу» та «низу» дуже символічно підходили для

⁶³ Припускаю, що саме від М.Броневського може походити інформація про запорожців, яку подав у своєму донесенні до Ватикану (лист кардиналові Коменсі) від 15 серпня 1579 р. папський нунцій у Польщі Джованні Андреа Калігарі (римський дипломат тоді виявляв зацікавленість стосунками з Кримом, хоча в донесенні козаки з'являються у зв'язку з авантюрою І.Підкови та його спадкоємців). За цим текстом, козаки є «плем'ям», намішаним із різних народів: поляків, русинів, угорців, іспанців, італійців і т. д. Вони мешкають без жінок і дітей понад берегами Дніпра та на деяких його ж островах. Перебувають у постійній війні та живуть із грабунку. Вони християни і присягають бути ворожими до турків, татар. У бою відважні й через це носять ім'я «козаків», що по-татарському означає «добрий воєн». Багато молодих відцепенців (=недолугого мотлоху), які не хочуть працювати або не можуть жити на Батьківщині через учинені злочини, ідуть туди і слухаються своїх ватажків, котрі миттєво реагують на здобич та небезпеку. Буде їх близько 4 тис. Клопоти з ними розпочалися не більше 15 років тому, адже раніше мали повагу польських королів, а зараз шануються менше (1578–15=1563-й р., це час молдавської авантюри Д.Вишневецького; отже турбувати уряд запорожці почали коли «полізли» до Молдавії?) («Li cossachi sono una gente collettitia di diverse nationi, Polacchi, Russi, Ungari, Spagnoli, Italiani etc., che senza moglie et figli habitano le ripe et certe isolette del Boristene. Stanno sempre alla campagna, et vivono di rapina, fanno professione di Christiani, et giurano di esser nimici di Tartari et di Turchi, et sono valorosi in armi; et però hanno il nome di cosacchi, perchè cosach in lingua tartaresca vuol dire buon soldato. Molti giovani sbardellati, che [non] hanno voglia di travagliare, o non puono stare nelle patrie loro per varii eccessi perpetrati, vanno fra costoro, et obediscono al loro capo, et sono messi subito alla parte delle prede et de' pericoli. Seranno da 4 mila, et non ha 15 anni, che cominciò questa ragunanza, che per altri tempi portava gran rispetto al Re di Polonia, hoggi poco.»). Див.: Monumenta Poloniae Vaticana. – Т.IV: I. A. Caligarii nuntii Apostolici in Polonia epistolae et acta 1578–1581. – Cracoviae, 1915. – P.42.

⁶⁴ *Broniovii M.* [...], Tartariae descriptio, antehac in lucem numquam edita... – P.1.

⁶⁵ Podróże i poselstwa polskie do Turcyi, a mianowicie: podróż E.Otwinowskiego 1557, Jędrzeja Taranowskiego Komornika J.K.M. 1569, i Poselstwo Piotra Zborowskiego 1568. – Kraków, 1860. – S.41–63. У Москві зберігається ще один «короткий опис» тієї подорожі до Константинополя, а звідти – до Астрахані (див.: Российский государственный архив древних актов. – Ф.12. – Оп.1. – Д.7).

⁶⁶ Antologia pamiętników polskich XVI wieku. – Wrocław, 1966. – S.203–216.

акцентування на маргінальності козаччини в річпосполитському суспільстві та на ваганнях Вітчизни щодо визнання спорідненості з цими своїми занадто орієнталізованими, «потатареними» дітьми. Тож автори, які почали вдивлятися в деталі, були схильні шукати «екзотику». І знайшли її передусім у козацькому мореплаванні. Козак-пірат – це нова риса до образу низовця з кінця 1570-х рр. (причому вельми респектабельна для європейця доби Великих географічних відкриттів). Вона, до речі, акцентувала на новизні явища (козаки – це «відповідь» Сигізмунда Августа на турецьких берберів-піратів Сулеймана Пишного).

Новий (розширено-інтегрований) погляд на козацтво, здається, поширюється з творів **Матея Стрийковського (1547 – між 21 жовтня 1586 й 1593)**, написаних між серединою 1570-х і 1582 рр. Тут воно представлено як явище «одвічне» для литовсько-руського суспільства, рід легкоозброєного вояцтва – органічної частини війська Великого князівства Литовського (в долюблінських кордонах). Адже термін «козаки» повсюдно уживаний як на сторінках «Хроніки» М.Стрийковського (доведеної лише до 1506 р.), так і в його ж віршованому опису битви з московитами на Улі 1564 р.⁶⁷

Зрештою спостерігачі від самого початку осмислення нового явища усвідомлювали конкурентний потенціал козацтва щодо шляхетства. Утім не відкидалася можливість інтеграції першого з другим (козаки=вояки → вояки=лицарі → лицарі=шляхта). Власне, по всій Європі шляхетський стан у XVI ст. ще зовсім не був закритим (ця ситуація зміниться тільки у другій половині XVII ст.).

Життя козаків із грабунку вже трохи бридило сноба-шляхтича (котрий волів війни для слави). Та оскільки грабувався зовнішній ворог країни, шляхетське суспільство готове було виявляти тут терплячість (адже мав місце і новий московський конкурент, який також претендував на те, аби очолити християнський натиск на ісламський Степ і використати прикордонне козацтво).

Загалом у перших літературних характеристиках позитиви козаччини таки переважували негативи. І тут інтелектуали-письменники були солідарні з урядом, який привілеєм Стефана Баторія 1582 р. та козацькою реформою 1590–1591 рр. фактично легітимізував козаків як соціальну верству річпосполитського суспільства.

REFERENCES

1. Bellini, Paolo (1994). La «Descrittione della Polonia» di Fulvio Ruggieri (1572). Presentazione di Jan W. Wos. Trento [in Italian].
2. Brekhunenko, V., Mytsyk, Yu., Shcherbak, V. (2016). Dokumenty ukrains'koho kozatstva XVI – pershoi polovyny XVII st.: universal, lystuvannia, uhody, prysiahy. ed. V.Brekhunenko, Yu.Mytsyk, V.Shcherbak. Kyiv [in Ukrainian].

⁶⁷ *Wojtkowiak Z.* Odnaleziony tekst Macieja Strykowskiego o bitwie z Moskwą 1564 roku i inne rewelacje w zbiorach rosyjskich i nie tylko. – Poznań, 2010. – 122 s.; *Дзярновіч О.И.* Поэма Матея Стрийковського «Битва под Улой» (1564 г.): образный ряд и событийная конкретика // *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana = Петербургские славянские и балканские исследования.* – Вып.2(8). – Санкт-Петербург, 2010. – С.127–134.

3. Brekhunenko, V., Nahel's'kyi, M. (2004). Dvanadtsiat' lystiv het'maniv Viis'ka Zaporoz'koho XVI – pershoi polovyny XVII stolittia z pol's'kykh rukopysnykh zibran'. In *Ukrains'kyi arkhheografichnyi shchorichnyk*, (Vol.8/9, pp.425–452). Kyiv; Niu-York [in Ukrainian].
4. Dzyarnovich, O.Y. (2010). Poema Mateya Strykovskogo «Bitva pod Uloy» (1564 g.): obraznyy ryad y sobytnynaya konkretika. In *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana = Peterburgskye slavyanskyye y balkanskyye yssledovanyya*, (no.2 (8), pp.127–134). Sankt-Peterburh [in Russian].
5. Ferenc, M. (2016). Rusini, Ruś i Ukraina w *Księgach Hetmańskich* Stanisława Sarnickiego. In *Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne* (143, z.2, ss.261–268). Kraków [in Polish].
6. Ferenc, M. (2015). Sarnicki S. Księgi Hetmańskie. Ed. M.Ferenc. Kraków [in Polish].
7. Kovalets', T.R. (2015). «Konstytutsiia Yazlovets'koho het'mana z Buchacha iz kozakamy nyzovymy zaporoz'kymy roku Bozhoho 1571»: nevidoma postanova pershoi kozats'koi komisii. In *Ivan Ohyienko i suchasna nauka ta osvita* [naukovyi zbirnyk: seriia istorychna ta filolohichna], (Vol.XI, pp.63–71) Kamianets'-Podil's'kyi [in Ukrainian].
8. Lepiavko, S. (1999). Ukrains'ke kozatstvo u mizhnarodnykh vidnosynakh (1561–1591). Chernihiv [in Ukrainian].
9. Mytsyk, Yu. (1985). Zapiski nemetskogo ofitsera o Khotinskoy voyne 1621 g. kak istoricheskyy istochnik (per. Yu.A.Mytsyka). In *Voprosy germanskoy istorii. Russko-germanskyye svyazi i otnosheniya novogo i noveyshego vremeni* (pp.122–135). Dnepropetrovsk [in Russian].
10. Nalyvaiko, D.S. (1992). Kozats'ka khrystyians'ka respublika (Zaporoz'ka Sich u zakhidnoievropeis'kykh istoryko-literaturnykh pamiatkakh). Kyiv [in Ukrainian].
11. Vyrs'kyi, D. (2008). Richpospolitys'ka istoriohrafia Ukrainy (XVI – seredyna XVII st.). T.II (Dodatky). Kyiv [in Ukrainian].
12. Vyrs'kyi, D. (2016). Viiny ukrainni: khroniky tatars'koho prykordonnia Ukrainy (XVI – seredyna XVII st.). Kyiv [in Ukrainian].
13. Wojtkowiak, Z. (2010). Odnaleziony tekst Macieja Strykowskiego o bitwie z Moskwą 1564 roku i inne rewelacje w zbiorach rosyjskich i nie tylko. Poznań [in Polish].
14. Yanushkevich, A.N. (2013). Livonskaya voyna. Vil'no protiv Moskvy: 1558–1570. Moskva [in Russian].

ДМИТРО ВИРСЬКИЙ

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Leading Research Fellow,
Department of Ukrainian Historiography,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), vyrsky@yahoo.com

INITIAL DISCOURSE ABOUT THE COSSACKS: CREATION OF THE IMAGE OF THE UKRAINIAN COSSACKS IN THE POLISH-LITHUANIAN COMMONWEALTH OF THE 1560–1570's

The paper is devoted to the “initial” discourse (formation of the narrative image) about the Ukrainian Cossacks. The work on this line of intellectuals from the generation of Lublin Union in 1569 and the next is analyzed. Disassembled characteristics of the Cossacks from the works of Mikołaj Rej, Fulvio Ruggieri, Jan Andrzej Krasiński, Świętosław Orzelski, Stanisław Sarnicki, Bartosz Paprocki and more fragmented references of Marcin Broniewski, Maciej Strykowski and Alessandro Guagnini. The integration of the images of the Podillia (lightly-tatarized) and Zaporizhzhia (infantry-pirate and pioneers-borderlanders) Cossacks and the general optimism of the Cossack discourse of the 1560's and 1570's was noted.

Keywords: *Ukrainian Cossacks, historiography, Polish-Lithuanian Commonwealth.*